

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2022. – С. 155–164
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2022. – pp. 155–164
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2022.55.155-164>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477)«16»

© Тарас Ковалець* (Чернівці)

«ВІЙСЬКО ТАКЕ, ЯКОГО ЩЕ ПОЛЬЩА НЕ МАЛА». МАЛОВІДОМІ ДОКУМЕНТИ З ПЕРЕДОДНЯ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ 1651 РОКУ (ПУБЛІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ)

У статті першодруком здійснено повнотекстову публікацію чотирьох листів, які походять із коронного табору і з'явилися під час переміщення коронного війська 20–26 червня 1651 р., коли воно підійшло й розташувалось на позиціях під Берестечком, де вже через кілька днів розпочалася найбільша за чисельністю залучених сил битва Хмельниччини.

Публіковані документи дозволяють значно глибше і повнокровніше дослідити події передодня битви, зокрема маршрут і методику переміщення окремих підрозділів, логістичне забезпечення, діяльність розвідувальних загонів, чутки та настрої у середовищі вояків, поведінку офіцерів, особливості взаємодії «людей зброї» з місцевим населенням тощо. Окремі відомості стосуються також міжнародного контексту Хмельниччини.

Ключові слова: Берестецька битва, Військо Запорозьке, Річ Посполита, Богдан Хмельницький, публікація джерел.

Taras Kovalets (Chernivtsi)

«SUCH ARMY POLAND HAS NOT HAD YET». LITTLE-KNOWN DOCUMENTS FROM THE BATTLE OF BERESTECHKO OF 1651 (PUBLICATION OF HISTORICAL SOURCES)

Abstract. Today the sources study of the Khmelnytsky era looks like a certain immense, vast sphere of historical knowledge, a giant labyrinth of various categories of records (archaeological, iconographic, etc.) and, above all, written documents of different types. Berestechko campaign takes a significant place in this *silva rerum*. We can confidently assert that, after more than two hundred years of intensive archaeographic research, finding new, unpublished sources for the history of this campaign is very difficult – now historians have access to thousands of documents (diaries, letters, registers of units and property, reports, notes, confessions, act records, etc.), scattered across many dozens of archaeographic collections and articles.

But after a long search in the collections of the Manuscript Department of Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Lviv we found a corpus of documents, unpublished at all, or that were published only in the form of abstracts and notes, which, in addition, often contain factual errors and distortions.

The purpose of this article is to publish the full-text and scholarly commentary on the texts of the documents we found, along with their translation into Ukrainian.

* к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Assistant Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-0028-6788

e-mail: t.kovalets@chnu.edu.ua

The published documents contain many unknown details about the route and tempo of movement of some units of the Polish army, in particular, units of the Polish noble militia from different voivodeships which did not want to take part in hostilities at all and therefore moved very slowly. Based on rumours and intelligence data, the authors of the letters also tried to outline the movements of the Cossack and Tatar troops, their numbers, and the strategy of the parties involved in the conflict – in particular, the uncertainty of each side in its success in the campaign and even some hope of reconciliation between the opposing forces is read between the lines.

A great deal of attention is given to the activities of the Polish reconnaissance units, which are sometimes covered in great detail, with a retelling of the most valuable information obtained from the captives.

It highlights in particular the defeat of certain Cossack detachments by Poles «in the Dubno villages», who were returning after receiving the town of Olika, the pogrom by Cossacks and Tatars of the forty soldiers of the Greek cavalry sent on reconnaissance (doc. 2), and so on.

The letter of the unknown person from the camp near Berestechko, dated June 21, is of exceptional importance. It gives details of the reception of the Swedish ambassador in the Crimea, where the particulars of the recruitment of units from Europe to the Polish-Lithuanian Commonwealth troops were discussed. This letter also asserts a generally small number of Tatar forces, of which only 7 thousand «the most elite cavalry» moved to Khmelnytskyi (doc. 2).

We also encounter interesting data concerning the logistics of the crown army with provisions, for example, the units of the noble militia suffered from hunger and therefore were even forced to make a separate camp from the better supplied noblemen's troops.

Not everything was good between the last ones and units of European mercenaries, also suffering from hunger. The crown camp was plagued by the terrible cost of food, which had a direct effect on the mood and morale of the troops. The plundering of the areas, which the Polish troops passed through, was made – as reported, servants and mercenaries were reported to be «committing great robberies, and storming the nobles' houses» (doc. 4).

Very interesting is also a description of the gifts given in the camp of the crown troops on Saturday, June 24 by different magnates and nobles to King Jan II Kazimierz, with the wishes of «future victories and triumphs» (doc. 4). A few days later such a victory was achieved, though without a triumph.

Keywords: Battle of Berestechko, Zaporozhian Host, Polish-Lithuanian Commonwealth, Bohdan Khmelnytskyi, publishing of historical sources.

Постановка проблеми і значення. Стаття має археографічний характер і містить тексти чотирьох листів, датованих відповідно 20, 21, 23 та 26 червня 1651 р., що походять із табору коронного війська. Воно тоді підійшло й розташувалось на позиціях під Берестечком, де вже через кілька днів розпочалася найбільша за чисельністю залучених сил битва Хмельниччини.

Аналіз останніх публікацій. В українській історичній науці найзавершеніші спроби впорядкувати джерела до історії битви наразі здійснені дослідниками В. Виткаловим і Т. Пономарьовою у спеціальному збірнику, присвяченому Берестецькій кампанії¹, а також істориком Ю. Мициком у його 4-томних «Джерелах з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.»². Наукова цінність згаданих археографічних публікацій у тому, що вони містять чимало нових, невідомих досі документів, які стосуються історії досліджуваної битви*.

Серед найновіших джерелознавчих розробок польських істориків належить згадати статтю С. Аугушев'їча, де реконструйовано компут коронної армії станом на 1 січня 1651 р., що був у свій час представлений коронному підскарбію Богуславу Лещинському³, та статтю В. Старенговського, в якій видано пописовий реєстр посполитого рушення калуського повіту однойменного воєводства полковника Якуба Роздражевського, котре взяло участь у Берестецькій кампанії⁴.

Мета і завдання статті полягають у здійсненні повнотекстової публікації та науковому коментуванні віднайдених нами документів разом із їхнім перекладом на українську мову.

Виклад. Джерелознавство епохи Хмельниччини виглядає на сучасному етапі його розвитку як певна неосягненна, величезна за обсягом сфера історичного пізнання, гігантський лабіринт

* Аналіз одного з таких реєстрів до публікованого в цій статті документа, як приклад, див. у прим. на с. 159.

пам'яток різноманітних категорій (археологічних, іконографічних і т. д.), а передусім письмових документів різних видів і різного походження. Берестецька кампанія у цій *silva rerum* займає значне місце. Можемо з упевненістю стверджувати, що після понад двохсот років завзятих археографічних досліджень пошук, а головне – віднаходження нових, неопублікованих досі джерел до історії цієї кампанії є дуже непростим: наразі історикам доступні тисячі документів (це діаріуші, листи, реєстри підрозділів та майна, рапорти, записки, конфесати, актові документи і т. под.), розпорошені по багатьох десятках археографічних збірників та статей.

Усе ж після тривалих пошуків у фондах Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника (далі: ЛНБ) нами було виявлено корпус документів⁵, зовсім неопублікованих або ж таких, що побачили світ тільки у формі виписок-регестів різних дослідників, стислих конспектів, які до того ж часто містять фактологічні помилки та перекручення*.

У публікованих документах наведено багато невідомих досі подробиць про маршрут і темпи пересування окремих підрозділів польського війська, зокрема загонів посполитого рушення різних воєводств, які на загал не хотіли брати участь у бойових діях, тому рухалися дуже повільно, зволікаючи. Також на підставі чуток і даних розвідки автори листів намагалися представити переміщення козацького і татарського війська, їхню чисельність, окреслити стратегію учасників конфлікту – зокрема між рядками прочитується непевність кожної зі сторін у вдалому для неї розвитку кампанії і навіть певні сподівання на можливість примирення.

Велика увага присвячена діяльності польських розвідувальних загонів, яку показано подеколи детально, з переказом найціннішої інформації, добутої від «язиків». Висвітлено, зокрема, розгром поляками «у дубненських селах» певних козацьких загонів, які повертались після здобуття міста Олики, знищення козаками й татарами хоругви з висланих на чату сорока вояків волоської кінноти (док. 2) тощо.

Виняткове значення має лист невідомого з табору під Берестечком 21 червня, у якому передаються подробиці прийому шведського посольства в Криму, де було обговорено особливості наймання підрозділів з Європи до війська Речі Посполитої. У цьому ж листі стверджується про загалом невелику чисельність татарських сил, з яких на допомогу Хмельницькому рушило тільки 7 тисяч «найвідбірнішої кінноти» (док. 2).

Зустрічаємо також цікаві дані, які стосуються забезпечення коронного війська провізією; наприклад, підрозділи посполитого рушення дуже страждали від голоду і через це були змушені навіть стати окремим табором від краще забезпечених шляхетських хоругв. Напружені стосунки фіксуються також між останніми й підрозділами європейських найманців, котрі теж страждали від голоду. Загалом у коронному таборі панувала жахлива дорожняча продуктів харчування, що прямо впливало на настрої і моральність війська. Доходило до стрімкого розорення місцевостей, якими рухалися польські загони; скажімо, повідомлялось, що пахолки і найманці вчиняють «розбю великі, двори шляхетські штурмом беруть» (док. 4).

Дуже цікавим видається також опис обдаровування в таборі коронного війська в суботу 24 червня різними магнатами та шляхтою короля Яна II Казимира з побажаннями «майбутніх перемог та тріумфів» (док. 4). Уже через кілька днів така перемога, хоч і без тріумфу, була досягнута.

Кожен із документів наводимо першодруком із перекладом на українську мову. Публікація тексту джерел здійснена за методикою, обґрунтованою в іншому нашому виданні⁶. Там само вміщено перелік використаних умовних скорочень⁷.

Висновки. Публіковані документи дозволяють значно глибше і повнокровніше дослідити події передодня битви під Берестечком, зближення військ, настрої у їхньому середовищі, діяльність розвідувальних підрозділів тощо.

* Не до кінця зрозуміло, про яке поселення йдеться, оскільки найближчий сучасний населений пункт із такою назвою розташований за 130 км від Стоянова, а, судячи з документа, польське військо пройшло від Стоянова до Вигнанки не більше, як десяток-другий кілометрів.

ДОКУМЕНТИ

1.

Лист Войцеха Бєчинського до невідомого.

З-під Вигнанки*. 20 червня 1651 р.

/373v/ Die 17 junii, to jest w sobotę, ruszywszy JKM wojsko ku Stojanowi, wszystko wojsko in acie commodissima uszykował, na 11 pułków rozdzieliwszy: 1) pułk JKM, który sobie continet ludu 8 tys. wybornego, z którego większa połowica jest gratialistów, 2) p. krakowskiego, 3) p. wojewody czernichowskiego, 4) p. wojewody brzeskiego, 5) p. wojewody ruskiego, 6) p. wojewody podolskiego, 7) p. marszałka koronnego, 8) p. wojewody braclawskiego, 9) p. podkanclerzego litewskiego, 10) p. chorążego koronnego, 11) p. starosty kałuskiego. W pułkach różno [liczebność], po 4 tys., po 3 tys., po 2 tys. [żołnierzy].

Bawił się JKM nad tym szykiem co najmniej 6 godzin na srogim upale słonecznym i tak wojskiem uszykowanym przyciągnął do Stojanowa, na miejsce do obozu bardzo /374/ sposobne. Gdzie tylko śmy stanęli, konie na paszę przeganiawszy, w pół od wieczera stała się trwoga po obozie. Towarzysz jeden przybieżał na koniu do KJM, który natenczas ufatygowany szykowaniem zasnął był trochę, krzycząc: «Dla Boga! Tatarowie!» Czeladź zaś luźna zewsząd z pola, a drudzy wpływ przez staw, konie do obozu pędząc, uciekający.

JKM, który, porwawszy się ze snu, na trwogę zatębić kazał, wpadłszy na konia, w majdanie wojsko uszykować począł. Wtym straż da znać, iż nie masz nic i de facto nic nie było, ale się to stąd poczęło: przed obozem piechota p. Rozrażewskiego z piechotą p. nakielskiego, powadziwszy się, strzelili kilka razy do siebie. Tu, rozumiejąc, iż posłuchy nieprzyjacielskie denuntiabant, głos padł po obozie, iż Tatarowie. Ten casus wyszedł nam na bardzo potrzebną rzecz, bośmy teraz ostrożniejsi i konie ostrożnie paść będziemy. Nazajutrz, to jest wczoraj, ciągnął JKM także wojskiem uszykowanym pod Wignankę, miasteczko, gdzie na dobrej paszy i wodzie w niczym nam nie zeszło.

O Chmielnickim to słyhać, że Kozak jeden, który się do nas wczora przedał, powiedział, iż Chmielnicki w kilku tysięcy koni wyjechał z obozu swego, który między Wiśniowcem a Zbarażem na błotach postawił. Jedni tak rozumieją, że przeciwko chanowi, drudzy, że na opatrzenie miejsca obozowi, jakoż kolwiek dość na tym, że go kilka dni nie było. Chana spod Pawołoczy zapewne spodziewano się wczora.

KJM na odsiecz Ołyce posłał p. Sokoła w 1 tys. koni, ale dziś już przyszła wiadomość, że tam 3 chorągwie straciwszy, Kozacy, miasto spaliwszy, sromotnie ustąpili. Dzisiejszą noc placową straż odprowoził ze wszystkim pułkiem swoim p. wojewoda podolski, bo Chmielnicki chce nas pierwszospj aggredi.

Переклад

17 червня, тобто в суботу, ЙКМ**, рушивши військо до Стоянова***, усе військо вишикував у зручну бойову лінію, поділивши на 11 полків: 1) полк ЙКМ, котрий складає 8 тис. добірного люду, з якого половина гратіалістів****, 2) п. краківського, 3) п. чернігівського воєводи, 4) п. брестського воєводи, 5) п. руського воєводи, 6) п. подільського воєводи, 7) п. коронного маршалка, 8) п. брацлавського воєводи, 9) п. литовського підканцлера, 10) п. коронного хорунжого, 11) п. калуського старости. В полках по-різному [чисельність], по 4 тис., по 3 тис., по 2 тис. [вояків].

Займався ЙКМ цим шикуванням щонайменше 6 годин на сильній спеці і з так вишикуванням військом прибув до Стоянова, на місце дуже вигідне для обозу. Коли ми тільки зупинилися, коней вигнавши на пашу, у середині вечора піднялася в обозі тривога. Один товариш прискакав на коні до КЙМ, котрий у цей час втомлений шикуванням трохи заснув, кричить: «На Бога! Татари!» Челядь різна зусібіч з поля, а інші вплав через став, женучи до обозу коней, втікають.

* Не до кінця зрозуміло, про яке поселення йдеться, оскільки найближчий сучасний населений пункт із такою назвою розташований за 130 км від Стоянова, а, судячи з документа, польське військо пройшло від Стоянова до Вигнанки не більше, як десяток-другий кілометрів.

** Імена згаданих у документах представників панівних еліт можна знайти у списку нобілітету, розробленому Ю. Мициком (Джерела з історії Національно-визвольної війни..., с. 9–10), тому не вважаємо за доцільне наводити тут ці імена окремими примітками.

*** Тогочасне місто з магдебурзьким правом, нині село Червоноградського р-ну Львівської обл.

**** Тобто ті підрозділи, які служили за «вдячність», на практиці – за бойову здобич.

ЙКМ, зірвавшись зі сну, на тривогу наказав затрубити, скочивши на коня, на майдані почав шикувати військо. Незабаром сторожа дала знати, що нічого немає і фактично нічого й не було, а почалося з цього: перед обозом піхота п. Розражевського* з піхотою п. Накельського** посварившись, вистрілили кілька разів одні по одних. Думавши, що це з'явилися ворожі розвідники, почалися крики в обозі, що татари. Цей випадок обернувся нам на дуже потрібну річ, бо ми зараз обережніші і коней обережно будемо пасти. На завтра, тобто вчора, ЙКМ ішов також з вишикуванням військом під містечко Вигнанку, де нам не було нестачі у добрій паші і воді.

Про Хмельницького чути, що один козак, котрий до нас вчора перекинувся, сказав, що Хмельницький з кількома тисячами кінноти виїхав зі свого обозу, який поставив між Вишнівцем і Збаражем на болотух. Одні так розуміють, що назустріч ханові, інші, щоб забезпечити місце обозові, у будь-якому разі вистачить того, що його кілька днів не було. Хана з-під Паволочі очікували вчора напевно.

КЙМ на відсіч Олиці*** послав п. Сокола**** з 1 тис. кінноти, але сьогодні вже прийшло повідомлення, що козаки, втративши там 3 хоругви, спаливши місто, із соромом відступили. Сьогоднішньої ночі сторожу на плацу ніс з усім своїм полком п. подільський воєвода, бо Хмельницький хоче на нас у першому сні напасти.

Титул документа в архівній справі: «De data 20 junii [anno 1651] spod Wygnanki. Z listu p. Bieczuńskiego» («Дано 20 червня [1651 року] з-під Вигнанки. З листа п. Бечинського»)

Джерело публікації: ЛНБ, ф. 5, оп. 1, спр. 225, арк. 373–374зв; інша копія – ЛНБ, ф. 5, оп. 1, спр. 5769/III, арк. 623.

Опубліковані регести: Берестецька битва 1651 року..., с. 61*****

2.

Лист невідомого до невідомого.

З обозу під Берестечком. 21 червня 1651 р.

/376/ Dnia wczorajszego powrócił poseł szwedzki z Krymu od chana i od Sepher agi, wezyra, pesume tractatus. Pytał go wezyr, czemu król[ow]a szwedzka kilkanaście tysięcy ludu swego posłała królowi polskiemu? Odpowiedział [poseł], iż królowa żadnych ludzi swych nie posyłała, ale że się wojna już z cesarzem chrześcijańskim skończyła, dlatego wojsko to wszystko zaciągnęło się do króla polskiego. Druga, że od Hadży Mustaffa, posła waszego, wzięła tę wiadomość, że chan z królem zawarł przyjaźń i braterstwo, dlatego też i ludowi swemu na ten zaciąg iść nie zabrania.

* Яцек Роздражевський (пол. Jacek Rozdrażewski) – полковник коронного війська, помер у серпні 1651 р.

** Вірогідно, йдеться про підрозділ Зигмунта Груджінського (пол. Zygmunt Grudziński), каштеляна міста Накло-над-Нотенціоу на Помор'ї.

*** Йдеться про спробу запорожців на чолі з Іваном Богуном захопити це волинське місто і його замок.

**** Йдеться про Яна Сокола (пол. Jan Sokół), військового стражника.

***** Опубліковані регести цього листа, що були зроблені І. Свєшніковим, є вибілковими і містять багато помилок та неточностей. Для порівняння наведемо їх повністю, помітивши підкресленнями відповідні місця з фактологічними помилками:

«Секретар польського короля Бечинський до невідомої особи. Вигнанка, 20 червня 1651 р.

У суботу, 17.VI, король рушив з військом до Стоянова. Він поділив усе військо на 11 полків. У кожному різна кількість людей: по 250, по 300, по 400 осіб. Протягом 6 годин на великій спеці король це військо проглядав, а потім рушив до Стоянова, де затримався табором. Втомлений король трохи задрімав, а тут один шляхтич вбігає з криком: «Боже мій! Татари!». Челядь почала швидко коней до табору зганяти, дехто вплав з кіннями через став кинулись. Король вскочив на коня і казав трубити на спалах, на майдані війська розставив. Але стража донесла, що нема нічого: піхота пана Розважевського і пана Накельського посварились і кілька разів до себе стрілили. Дехто подумав, що це вартові татарські чати викрили. Тепер будемо обережніші і коней обережно пасти будемо. На другий день (вчора) король рушив під Вигнанку – невелике містечко, де паші і доброї води маємо вдосталь. Хмельницький, кажуть, виїхав з кількома тисячами коней зі свого табору, розташованого між болотами поміж Вишнівцем і Збаражем. Можливо він виїхав зустрічати хана, можливо – вибрати місце для табору. Хана з-під Паволочі сподівались вчора. Король послав пана Сокола з 1000 коней на відсіч Олиці. Але вже сьогодні прийшла звістка, що козаки, втративши 3 хоругви і спаливши місто, ганебно відступили».

Zajadły wezyr chciał bić w podeszwy posła Hadżę Mustaffa, dlatego że nie był po to posłany, aby tak bardzo twierdził i udawał tę przyjaźń /376v/ i braterstwo chańskie z królem, ledwie ledwie się znaczną sumą a plagis okupił.

O Chmielnickim to tylko słyhać, co Kozak jeden, który się do nas przedał, dziś trzeci dzień twierdzi, o potędze wielkiej Chmielnickiego. Tatarów ma niewiele, ledwie 7 tys., ale bardzo przedniego komunika. Chana się in horas spodziewa, jakoby w przyszłą niedzielę miał się z Chmielnickim złączyć. Ten przekięńczyk pod wartą, dał mu jednak KJM czerwonych złotych 30.

Tegoż dnia przyprowadził Gandża dwóch Kozaków pod Popowcem wziętych. Ci także powiadają, iż już przyszło 30 koni Tatarów do Chmielnickiego, którzy pod Pawołoczą chana odjechali, a Pawołocz od Wiśniowca mil 18. Na dzień wczorajszy obiecywał go sobie Chmielnicki.

[J]MP chorąży koronny posłany na odsiecz ołyczanom powraca, dając znać, że z jego pułku wyprawiony p. Strzałkowski w kilku chorągwiach, do którego także przyłączył się p. Suchodolski, rotmistrz XJM p. wojewody krakowskiego. Ci, wzięwszy języka o Kozakach, cum ingenti praeda z Ołyki powracających, na wsiach dubnińskich uderzyli na nich niespodziewanie tak, iż nie dali im i do samopału przy[j]ść, rozgromili, trupem niemało położyli, żywcem niemało nabrali i z zdobyczą wielką bydła stąd* powracają. Nagrodziła się nam niesława, którą byśmy byli utracili przez 40 Włochów JMP krakowskiego, którzy, na podjazd posunawszy się pod samo wojsko Chmielnickiego, napadli na watahę kozacką z Tatarami wpół zmieszaną, która ich tak rozgromiła, iż ich ze 40-u nazad ledwie 10 umknęło.

My tu z tej strony Beresteczka jeszcze się przez jutro zabawimy, a pojutrze na tamtą stronę miasteczka pomkniemy dla miejsca tylko na obóz, ale pasza tu lepsza. Dopiero tam będzie consilium, co dalej czynić. Pospolite ruszenie mazowieckie i sieradzkie już pod Sokalem Bug przechodzą.

Переклад

Вчорашнього дня повернувся шведський посол із Криму від хана і від Сефер-агі**, візира, був прийнятий погано. Питав його візир, чому шведська королева кільканадцять тисяч свого люду послала польському королеві? Відповідав [посол], що королева ніяких своїх людей не посилала, але оскільки війна з християнським імператором вже закінчилася, тому все те військо затягнулося на службу до польського короля. По-друге, що від Хаджі Мустафи, вашого посла, отримала повідомлення, що хан з королем уклали [договір про] приязнь і братерство, тому й своїм людям на той зтяг йти не забороняє.

Затятий візир хотів бити по підосвах посла Хаджі Мустафу, тому що його було послано не для того, щоб так твердив і удавав ту приязнь і братерство хана з королем, ледве-ледве він значною сумою та ушкодженнями відкупився.

Про Хмельницького тільки те чути, що один козак, котрий до нас перекинувся, сьогодні 3-й день стверджує, про велику силу Хмельницького. Татар має небагато, заледве 7 тис., але найвідбірнішої кінноти. Хана вчасно сподівається, начебто у наступну неділю має об'єднатися з Хмельницьким. Той перекинчик під вартою, дав йому, однак, КІМ червоних злотих 30.

Того ж дня привів Ганджа*** двох козаків, схоплений під Попівцем****. Ті також кажуть, що вже прийшло до Хмельницького 30 кінних татар, котрі під Паволоччю від хана відлучилися, а Паволоч від Вишнівця за миль 18. Хмельницький був упевнений, що він приїде вчорашнього дня.

[Й]МП коронний хорунжий, посланий на відсіч оборонцям Олики, повертається, даючи знати, що з його полку відправлений п. Стшалковський***** з кількома хоругвами, до якого також приєднався п. Суходольський*****, ротмістр ЙКНМ п. краківського воєводи. Вони, взявши язика [з інформацією] про козаків, які з величезною здобиччю з Олики повертаються, у дубненських селах несподівано

* У рукописі помилково: stada

** Сефер-Гази ага (крим. Sefer Ğazı, Seferġazı aġa) – візир Кримського ханства у 1644, 1646–1664 рр.

*** Ротмістр козацької кінноти польського війська.

**** Вірогідно, йдеться про село Попівці, зараз Бродівського р-ну Львівської обл. або село із такою ж назвою у Кременецькому р-ні Тернопільської обл.

***** Томаш Стшалковський (пол. Tomasz Strzałkowski) – ротмістр козацької кінноти польського війська.

***** Анджей Суходольський (пол. Andrzej Suchodolski) – ротмістр козацької кінноти польського війська.

вдарили на них так, що не дали їм і за самопал вхопитися, розгромили, трупом немало поклали, живцем немало забрали і з великою здобиччю звідти повертаються. Винагородилася нам неслава, яку ми втратили через 40 волохів* ЙМП краківського, котрі, вирушивши на чату під саме військо Хмельницького, напали на ватагу козацьку, навпіл з татарами перемішану, котра їх так розгромила, що із 40 назад ледь 10 утекло.

Ми тут з цього боку Берестечка ще упродовж завтрашнього дня будемо, а післязавтра на інший бік містечка перемістимося тільки задля місця під обоз, бо паша тут краща. Аж там буде нарада, що далі чинити. Мазовецьке і шерадзьке посполиті рушення вже під Сокалем Буг переходять.

Титул документа в архівній справі: «Z obozu de data 21 junii spod Beresteczka [anno] 1651» («З обозу дано 21 червня з-під Берестечка 1651 [року]»)

Джерело публікації: ЛНБ, ф. 5, спр. 225, арк. 376–376зв.

3.

Лист невідомого до невідомого.

З обозу за Берестечком. 23 червня 1651 р.

/377/ Dnia dzisiejszego stanęliśmy za Beresteczkiem nad Styrem obozem. Długo morabitur nie wiemy, bo dziś p. Czarnecki**, porucznik p. krakowskiego, poszedł na podjazd w półtrzecia tys. mieszanego wojska. Daj, Boże, aby co sprawił, bo rozumiem, że będą ostrożniejsi po onegdajszym rozgromie przez p. Strzałkowskiego, rotmistrza p. chorążego koronnego, kiedy w taborze zginęło ich do 300, a nasz i jeden z łaski Bożej, a [Kozacy,] większego taboru odbierawszy, uszły do Chmielnickiego. P. Czarneckiego nie spodziewamy się, aż za tydzień. Zaczynam rozumiem, że się nie ruszymy, aż przyjedzie.

Chana jeszcze nie masz, jednak o poniedziałku wygląda go Chmielnicki. Pospolite ruszenia już jutro podle nas staną obozem varie, musi tam sine affecta, bo jeść nie mają co. I dziś przywiedli kilka Kozaków idem omnes, że [Chmielnicki] ma wielkie wojsko kozackie, że na chana czeka, że do nas nie chce przyjść, ale na nas chce nieostrożnych nastąpić. Na każdy dzień siła wodzą języków. Między Niemcy a naszymi wielkie invidie. Wojsko takie, jak owego Polska nie miała. P[an] ochotny, byle była zgoda.

Переклад

Сьогоднішнього дня ми стали обозом за Берестечком над Стиром. Чи довго затримаємося, не знаємо, бо сьогодні п. Чарнецький, поручник п. краківського, пішов на чату із 2,5 тис. мішаного війська. Дай Боже, щоби чогось досяг, бо розумію, що будуть обережніші після того розгрому від п. Стшалковського, ротмістра п. коронного хорунжого, коли їх у таборі загинуло до 300, а нашого жодного, з Божої ласки, а [козаки], повтікавши з великого табору, пішли до Хмельницького. П. Чарнецького не сподіваємося тепер, аж за тиждень. Через це, наскільки розумію, стоятимемо на місці, аж поки він не приїде.

Хана ще немає, але у понеділок виглядає його Хмельницький. Посполиті рушення вже завтра біля нас стануть окремим обозом, мусять [там стояти] не переміщуватися, бо не мають чого їсти. І сьогодні привели кілька козаків, всі те саме кажуть, що [Хмельницький] має велике козацьке військо, що на хана чекає, що до нас не хоче прийти, а на нас хоче необережних наступати. Кожного дня силу приводять язиків. Між «німцями»*** і нашими великі образи. Військо таке, якого ще Польща не мала. Пан охочий, лиш би була згода.

Титул документа в архівній справі: «Z obozu za Beresteczkiem de data 23 junii [anno] 1651» («З обозу за Берестечком дано 23 червня 1651 [року]»)

Джерело публікації: ЛНБ, ф. 5, спр. 225, арк. 377.

Опубліковані регести: Берестецька битва 1651 року..., с. 147.

* Мається на увазі вояків т.зв. «волоської кінноти», легкої кінноти Речі Посполитої.

** Стефан Чарнецький (пол. Stefan Czarnecki) – польський військовий та політичний діяч, брав участь у Берестецькій кампанії на чолі власної козацької хоругви, регіменту драгунів та ескадрону іноземної піхоти.

*** «Німці» – збірна назва іноземних найманих підрозділів або сформованих за їхнім зразком підрозділів армії Речі Посполитої.

4.

Лист невідомого до невідомого.**За Берестечком. 26 червня 1651 р.**

/383/ Nie omyliłeś się, WM MMP, na opinii swojej, że p. Chmielnicki idzie na wytrwaną i ile baczyć możemy, to intendit, aby nas w głodniejsze (które teraz ferro et igne znosi) wyciągnął kraje, mila od Zbaraża pod Kłodnem przy błotach i złych bardzo przeprawach położywszy się, gdzie go aggredi bardzo trudno. Myśmy też Styr, daj Boże, szczęśliwie przebyli i na tej tu stronie Beresteczka stoimy, gdzie cum summa difficultate wojsko cum impendimenti zaledwie się przez 3 dni przeprawilo. 22 junii in antecessum wysłany na podjazd p. Stępkowski, odważny kawaler w kilkuset koni. Infectis rebus nazad dla niesforności ludzi sobie powierzonych powrócił, którzy odiis między sobą certabant i bardziej praedae et spoliis, aniżeli powinności swej inhiabant, hostiliter prawie znosząc dobra szlacheckie i zameczków absque ulla poena dobywając, jako p. braclawskiemu, człowiekowi zasłużonemu, w obozie /383v/ będącemu uczynili, któremu 10 tys. bydła rogatego w folwarkach violenter zabrali. Toż się dzieje i inszym okolicznym obywatelom tutejszym, i już województwa bełskie i wołyńskie, quod magis dolendum od własnej swojej ręki [żołnierskiej, niż nieprzyjacielskiej], funditus prawie zniesione.

Sereda także, Kozak p. starosty sądeckiego, na podjazd posłany, nic nie sprawiwszy dla tegoż nieposłuszeństwa powrócił. Tegoż dnia p. Czarnecki, chorąży sandomierski, na podjazd w 2050 ludzi dobrych, rajtary, Kozaków i dragonii wysłany. Dał znać o przyjeździe chańskim we środę do obozu Chmielnickiego i że różne czaty nieprzyjacielskie na koło obozu naszego dla języka wieszają się. Zaczym JMP krakowski kilka chorągwi wyprowadził dla ostrożności. Sam iesua [?] p. Czarnecki poszedł bliżej pod nieprzyjaciela, ale go nazad revocują, obawiając się, żeby nie był circumventus za przyjściem chańskim, którego komunik próżnować nie będzie.

W sobotę po mszy ś[w.] w dzień ś[w.] Jana, patrona JKM, consilium bellicum odprawowało się: co magis expedit, jeżeli iść komunikiem, wozy porzuciwszy, czyli też cum impedimentis. Jeszcze jednak nie wiemy, co decimum, tylko wczora otrąbiono, abyśmy wszyscy byli gotowi.

Tegoż dnia IchMM pp. senatorowie JKM różnymi p[rae]miis i affektami wiązali. JM k[sią]dz kanclerz parę rusznic i pistoletów kosztownych obtulit, JMP krakowski misiurkę i karwasze, jako in loco campestri prezentował, p. w[o]jewo]da krakowski konia strokatego z siadzeniem kosztownym, rzadzik bursztynowymi z nitami złotymi oddał, p. w[o]jewo]da ruski namiot i mulicę cudną, p. w[o]jewo]da pomorski konia dzielnego pomorczyka, /384/ p. marszałek wielki kor[onny] szablę we złocie, p. koniuszy kor[onny] rzadzik blachmatowy, p. chorąży kor[onny] łuk goły i snopek strzał, i congratulatią przyszłych victorii i triumfów oddawali. Insi zaś złoto, które teraz nad miarę potrzebniejsze ofiarowali.

Wczora po południu wchodził lud księcia p. w[o]jewo]dy krakowskiego do obozu, chorągwie husarskie 2, konne 2 i dobre, przed którymi koni tureckich cudnych trzech z wsiadzeniem kosztownym, księżących prowadzono, kozackich podłych chorągwi 6, Tatarów ostrowskich i Wołoszy, dragoni chorągiew jedna dobrej, pod którą ze 200 koni być mogło. Więcej śmy jednali sobie, aniżeli eventus comprobanit obiecywali.

JMX krakowski pisał tu do JKM, prosząc o subsidium przeciwko tamtym podgórskim rebellizantom, za czym JKM 2 tys. ludzi posyła w tamten kraj, zleciwszy regiment nad nimi JMP miecznikowi koron[nemu], przy którym p. Sokoła wyprowadzono. P. koniuszy koron[ny] także i p. starosta sądecki tej okazji obrony Krakowa nie opuścili i ludźmi swymi w tymże compucie dziś wychodzą.

Do pospolitego ruszenia dnia wczorajszego JKM inito cum senatu consilio pp. sądeckiego i referendarza koro[nnego] posyłać raczył, żądając, abyś się tym prędzej przeprawowało i z obozem naszym łączyło, które tu sejmować przyszło, ani bez w[o]jewó]dztw wielkopolskich, które jeszcze Sokala nie minęły, progredi chce; różne zanoszą pretensie swoje. Niewiele podobno pociechy z niego spodziewać o srogiej confusii.

Drogość tu sroga, bo chleb jak za półtorak, to tu za gr. 18, garniec piwa zł. 1, miodu zł. 2, gorzałki kwarta pół talera. Rozboje srogie, dwory szlacheckie szturmem biorą. Nasza czeladź. Zamku pp. Sobieskich w Swyniuchach 3 dni dobywano per vires militares. Rano wczora szturmem wzięła czeladź z Niemcami. /384v/ Tylko w niewolę nie brali, ale quod sibi ut [?] czynili. O jutrze ruszyć się stąd mamy, z lekszejszymi wozami, daj Boże, szczęśliwie.

Переклад

Не помилився ти, ВМ ММП, у своїй opinii, що п. Хмельницький грає на виснаження і, наскільки можемо бачити, з таким наміром, щоб нас витягнути в голодніші краї (котрі він зараз залізом і

вогнем нищить), за милю від Збаража, під Колодним, при болотах і дуже поганих переправах розташувавшись, де його атакувати дуже важко. Ми ж теж Стир, дай Боже, щасливо перейшли і тут, на цьому боці Берестечка стоїмо, де з величезними труднощами військо з багажем ледве упродовж 3-х днів переправилося. 22 червня задалегідь вислано на чату п. Стемповського, відважного кавалера з кількома сотнями кінноти. Він, не зробивши справу, назад через недисциплінованість людей, йому довірених, повернувся, котрі ворожнечу між собою розпочали і більше здобичі та учинення шкод, ніж виконання своїх обов'язків пильнували, майже по-ворожому нищачи шляхетські маєтки і замочки без ніякого покарання здобуваючи, як-от учинили п. брацлавському, людині заслуженій, котрий був у таборі, якому 10 тис. рогатої худоби у фільварках насильно забрали. Це ж саме діється й іншим тутешнім обивателям в околиці, і вже воєводства белзьке і волинське, котрі більше постраждали від своєї рук своїх [вояків, ніж супротивника], до основ знищені.

Також Середа, козак п. старости сондецького, посланий на чату, повернувся, нічого не змігши зробити через той непослух. Того ж дня п. Чарнецького, сандомирського хорунжого, на чату з 2500* людей добрих, рейтарів, козаків і драгунів вислано. Він дав знати про прихід хана в середу до обозу Хмельницького і що різні ворожі чати навколо нашого обозу, щоб захопити язика, діють. Після цього ЙМП краківський кілька хоругв вислав для безпеки. Сам особисто [?] п. Чарнецький пішов ближче до ворога, але його назад відкликають, побоюючись, щоб він не був оточений через прихід хана, котрого кіннота не буде сидіти, склавши руки.

В суботу після св. літургії в день св. Яна, захисника ЙКМ, тривала військова нарада: що є більш вигідним, чи йти кінно, вози покинувши вози, чи із багажем. Ще, однак, не знаємо, що вирішено, тільки вчора оголошено, щоб всі ми були готові.

Того ж дня ЇхММ пп. сенатори різними подарунками та любов'ю обдаровували ЙКМ. ЙМ ксьондз канцлер пару рушниць і пістолетів коштовних дарував, ЙМП краківський місюрку і передплічники, як на рівному місці [?] дарував, п. краківський воєвода пістрявого коня із коштовним сідлом**, упряж бурштинову із золотими нитками віддав, п. руський воєвода намет і чудову мулицю, п. поморський воєвода вогнистого коня поморської породи, п. великий маршалок коронний шаблю в золоті, п. коронний конюший упряж бляхматову***, п. коронний хорунжий голій лук**** і пучок стріл, і побажання майбутніх перемог та тріумфів висловлювали. Інші ж золото, яке зараз надзвичайно потрібне, жертвували.

Вчора пополудні входив до табору люд князя п. краківського воєводи, 2 гусарські хоругви, 2 кінні і добрі, перед якими вели 3-х чудових турецьких князівських коней з коштовними сідлами****, козацьких поганих хоругв 6, острозьких татар і волохів, одна хоругва добрих драгунів, у якій з 200 кіннотників могло бути. Більше ми годилися між собою, ніж події підтверджувати [?] обіцяли.

ЙМКн. краківський писав сюди до ЙКМ, просячи про допомогу супроти тим підгірським бунтівникам*****, через що ЙКМ 2 тис. людей посилає у той край, доручивши керівництво ними ЙМП коронному мечникові, при якому п. Сокола відправлено. П. коронний конюший, а також і п. сондецький староста не прогавили нагоди оборонити Краків і своїми людьми у тому ж компуті сьогодні виходять.

До посполитого рушення вчорашнього дня ЙКМ спочатку із рішенням сенату пп. сондецького і коронного референдаря послати зволив, вимагаючи, щоб воно чимшвидше переправлялося і до нашого обозу прилучалося. Воно сюди прийшло відправляти сейм і починати хоче без великопольських воєводств, котрі ще Сокала не минули; заносять різні свої претензії. Схоже, небагато потіхи з нього можна сподіватися через великий безлад.

Дорожнеча тут сильна, бо хліб, який коштує півторака, то тут грошей 18, горнець пива 1 зл., меду 2 зл., кварта горілки півталяра. Розбої великі, двори шляхетські штурмом беруть. Наша челядь.

* У рукописі помилково: 2050 (див. док. 3).

** Переклад не зовсім точний – термін «usiadzenie» означає загалом комплекс спорядження на спині коня, до якого входять сідло, чапрак, попряга і т. д.

*** Незрозуміле поняття, вірогідно, вказівка на якийсь тип металу.

**** Напевно, лук без тятиви.

***** Див. прим. 22.

***** Йдеться про бунт у Польщі під проводом Костки Наперського.

Замок пп. Собеських у Свинюхах* 3 дні добували воєнні мужі. Вчора вранці штурмом взяла челядь з німцями. Тільки в неволю не брали, але котру наче собі [?] чинили. Завтра маємо звідси вирушати з легшими возами, дай Боже, шасливо.

Титул документа в архівній справі: «Copia listu z obozu za Beresteczkiem de data 26 junii [anno] 1651» («Копія листа з обозу за Берестечком, даного 26 червня 1651 [року]»)

Джерело публікації: ЛНБ, ф. 5, спр. 225, арк. 383–384зв; інша копія – ЛНБ, ф. 5, оп. 1, спр. 5769/III, арк. 629–630.

Опубліковані регести: Берестецька битва 1651 року..., с. 148.

¹ *Берестецька битва 1651 року мовою документів: за матеріалами наукової спадщини І. К. Свєшнікова* [The Battle of Berestechko of 1651 in the language of documents: Based on the scientific heritage of I.K. Svieschnikov] / упоряд. В. Виткалов, Т. Пономарьова, Рівне, РДГУ, 2005, 404 с.

² *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу* [Sources on the history of the National Liberation War of the Ukrainian people] / упоряд. Ю. Мицик, Київ, 2013, т. 2: 1650–1651, 704 с.

³ S. Augustewicz, *Komput wojska koronnego z 1 stycznia 1651 roku*, in «Echa Przeszłości», 2019, nr XX/2, s. 391–412.

⁴ B. Starękowski, *Rejestr popisowy chorągwi pospolitego ruszenia powiatu kaliskiego pułkownika Jakuba Rozdrażewskiego w 1651 roku*, in «Studia Archiwalne», 2021, t. 8, s. 151–161.

⁵ ЛНБ, ф. 5 Рукописи Національної бібліотеки ім. Оссолінських, оп. 1, спр. 225 *Копії матеріалів, які головним чином стосуються польсько-козацької війни 1648–1651 рр. XVII ст.*, 425 арк.; ЛНБ, ф. 5 Рукописи Національної бібліотеки ім. Оссолінських, оп. 1, спр. 5769/III *Матеріали Людвіка Кубалі до історії Польщі 1571–1659 рр. XIX ст.*, 1858 с.

⁶ *Проект «Україна». Повстання Війська Запорозького 1630 року: документи і матеріали* [Project «Ukraine». Uprising of the Zaporozhian Host in 1630: documents and materials] / упоряд. Т. Ковалець, Харків, Фоліо, 2017, с. 38–41.

⁷ *Проект «Україна»*, с. 14.

References

1. Berestetska bytva 1651 roku movoiu dokumentiv: za materialamy naukovoi spadshchyny I. K. Svieschnikova [The Battle of Berestechko of 1651 in the language of documents: Based on the scientific heritage of I.K. Svieschnikov], ed. V. Vytkafov, T. Ponomarova, Rivne, RDHU, 2005, 404 s.
2. Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu [Sources on the history of the National Liberation War of the Ukrainian people], ed. Y. Mytsyk, Kyiv, 2013, t. 2: 1650–1651, 704 s.
3. S. Augustewicz, *Komput wojska koronnego z 1 stycznia 1651 roku*, in «Echa Przeszłości», 2019, nr XX/2, s. 391–412.
4. B. Starękowski, *Rejestr popisowy chorągwi pospolitego ruszenia powiatu kaliskiego pułkownika Jakuba Rozdrażewskiego w 1651 roku*, in «Studia Archiwalne», 2021, t. 8, s. 151–161.
5. Lvivska natsionalna naukova biblioteka imeni Vasyliia Stefanyka, f. 5 Rukopysy Natsionalnoi biblioteki im. Ossolinskykh. op. 1, spr. 225 *Kopii materialiv, yaki holovnym chynom stosuiutsia polsko-kozatskoi viiny 1648–1651 rr.*, 425 арк.; LNB, Lvivska natsionalna naukova biblioteka imeni Vasyliia Stefanyka, f. 5 Rukopysy Natsionalnoi biblioteki im. Ossolinskykh. op. 1, spr. 5769/III *Materialy Liudvika Kubali do istorii Polshchi 1571–1659 rr. XIX st.*, 1858 s.
6. Proekt «Ukraina». Povstannia Viiska Zaporozkoho 1630 roku: dokumenty i materialy [Project «Ukraine». Uprising of the Zaporozhian Host in 1630: documents and materials], ed. T. Kovalets, Kharkiv, Folio, 2017, s. 38–41.
7. Proekt «Ukraina», s. 14.

* Тогочасне містечко, зараз село Привітне Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.